

כיבוש נצרת: העיר הערבית ששרדה את המלחמה

מוסטפא עבאסי

מבוא

בתקופת המנדט הבריטי נעשתה נצרת לאחת הערים החשובות בצפון הארץ – נוסף על היותה מרכז מנהלי של נפה כפרית, היא נעשתה גם למרכז המנהלי של אזור הצפון, ומקום מושבו הקבוע של מושל מחוז הגליל מטעם ממשלת המנדט. מעמדה של העיר הקדושה לעולם הנוצרי עלה בהתמדה, וגם אוכלוסייתה גדלה במידה ניכרת – מ־7424 נפש במפקד 1922 ל־8756 נפש במפקד 1931, ולקראת סוף תקופת המנדט גרו בה כ־12,000 תושבים, מרביתם נוצרים מהעדה היוונית האורתודוקסית ומהעדה הלטינית. מבנה דמוגרפי וחברתי זה של נצרת השתנה מאפריל 1948 בשל זרם גדול של פליטים מכפרים בגליל. בתקופת המנדט זוהתה העיר עם הזרם הפלסטיני המרכזי והמתון, בהנהגת קואליציה של משפחות נכבדים נוצריות ומוסלמיות, שעסקו בעיקר במסחר, ובהן משפחות קעואר, בְּנָא ובשארה הנוצריות, ומשפחות פאהום, עֶן־אללה וזועבי המוסלמיות. לקראת סוף ימי המנדט עמד בראשות העיר יוסף עלי ביי אל־פאהום, ראש משפחת פאהום – מהמשפחות המובילות בעיר מאז המאה ה־18 – שמילא תפקיד מכריע בעת כיבושה בידי כוחות צה"ל. בחודשים אפריל-אוקטובר 1948 נכבש הגליל בשלמותו. הערים הערביות והמעורבות, טבריה, צפת, עכו ונצרת, וכל המרחב הכפרי שלהן נפלו בזו אחר זו לידי כוחות 'ההגנה' וצה"ל. הראשונה שנפלה היתה טבריה ב־18 באפריל 1948, אחריה צפת ב־11 במאי, עכו ב־17 במאי, והאחרונה היתה נצרת – ב־16 ביולי 1948. על־פי החלטת העצרת הכללית של האו"ם מ־29 בנובמבר 1947 (החלטה 181), נכללה נצרת במדינה הערבית הפלסטינית, אבל הדבר לא מנע את צה"ל מלכבוש אותה ולספחה למדינת ישראל.¹ נצרת היתה היחידה מארבע הערים שצוינו שכמעט לא נפגעה במלחמה. בעוד האוכלוסייה הערבית בטבריה ובצפת גורשה,² וכך גם רוב תושבי עכו הערבים, גדלה אוכלוסיית נצרת במידה ניכרת

1. הממשלה הזמנית פרסמה את פקודת הקמת צה"ל ב־28 במאי 1948.

2. בטבריה היתה מעורבות בריטית בפינוי הערבים בשיירת אוטובוסים, דבר שחלק מהחוקרים וגם אחדים ממנהיגי טבריה היהודים מסבירים כהתפנות ולא גירוש.

במהלך המלחמה ובעקבותיה, ואף הכפילה את עצמה.³ כך נהפכה עיר זו לעיר הערבית הגדולה בתחום 'הקו הירוק', ומאז ועד היום היא נחשבת לבירתם הפוליטית והתרבותית של הערבים במדינת ישראל. במאמר זה תיבחן פרשת כיבושה ובתוך כך אנסה לענות על השאלות האלה:

- כיצד התארגנה העיר נצרת בפרק הזמן שבין החלטת החלוקה מיום 29 בנובמבר 1947 ועד כיבושה ב-16 ביולי 1948?
- מי הנהיג את העיר בפרק הזמן האמור, מה היה הרכב הכוחות הערביים שפעלו בעיר, ומה היו היחסים בינם לבין הנהגת העיר?
- מדוע לא היה הקרב בנצרת דומה לאלה שהיו בצפת ובעכו למשל, וכיצד השפיע הדבר על גורל העיר לאחר כיבושה?
- מה היו הגורמים העיקריים שהצילו את תושבי נצרת מגירוש, האם הדבר קשור להחלטתו של דוד בן-גוריון שלא לגרש בניגוד לבקשת אחדים ממפקדיו הצבאיים, או לכושר הנהגתו וליכולת התמרון של ראש העיר יוסף אל-פאהום, או לשני הדברים גם יחד? על מבצע דקל נכתב כמעט בכל הספרות העוסקת במלחמת 1948 בגליל.⁴ ועם זאת, תרומתו של מאמר זה היא בבדיקה לעומק, ברמת המיקרו, את שהתרחש בעיר עצמה. זאת ועוד, במרבית המחקרים העיסוק בכיבוש נצרת הוא חלק מִמְקָשֶׁר רחב יותר, אפילו רחב מזה של מבצע דקל, וברוב המקרים הוא נעשה כחלק מדיון בתולדות המלחמה בכלל. בייחוד מורגש ברוב הפרסומים חסרונו של הנרטיב הערבי, וזאת עקב מיעוט המחקרים בערבית והמחסור בזכרונות. חוץ מזכרונותיהם של הרופא הנצרותי אליאס טרוג'י, שעסק בקצרה באירועי 1948, ושל הסופר חנא אבו חנא מכפר רינה הסמוך לנצרת, לא נכתב דבר בידי בני העיר וסביבתה.⁵ חיסרון זה נובע גם מהיעדר ארכיונים ערביים מקומיים,

- 3. בשנת 1949 מנתה האוכלוסייה, לפי אומדני שר המיעוטים בכור שיטתית, 25,000-30,000 נפש. משר המיעוטים לשר המסחר והתעשייה, 21 ביולי 1948, ארכיון צה"ל (א"צ) 308\44, נצרת כללי, דוחות.
- 4. מבחר ביבליוגרפי על מבצע דקל: יואב גלבר, ניצני החבצלת: המודיעין במלחמת העצמאות, 1948-1949, א, תל-אביב 2000, עמ' 494-498; נתנאל לורך, קורות מלחמת העצמאות, תל-אביב 1998, עמ' 406-411; אלון קדיש (עורך), מלחמת העצמאות תש"ח-תש"ט: דיון מחדש, א, תל-אביב 2004; דני הררי, 'מלחמת העצמאות בצפון', בתוך: קדיש (עורך), שם, עמ' 119-169; משה כרמל, מערכות הצפון, תל-אביב 1949, עמ' 195-217; ענף ההיסטוריה במטה הכללי, תולדות מלחמת הקוממיות, תל-אביב 1959, עמ' 247-252; Ilan Pappé, *A History of Modern Palestine*; 2004, pp. 136-142; Idem, *The Ethnic Cleansing of Palestine*, Oxford 2006, pp. 154-159; David Tal, *War in Palestine 1948: Strategy and Diplomacy*, London and New York 2004, pp. 334-339; Benny Morris, *1948: A History of the First Arab-Israeli War*, New Haven, CT and London 2008, pp. 278-285; Idem, *The Birth of the Palestinian Refugee Problem, 1947-1949*, Cambridge 1987, pp. 198-203; Idem, *The Birth of the Palestinian Refugee Problem Revisited*, Cambridge 2004, pp. 414-461
- 5. חנא אבו חנא, מהר אלבומה, חיפה 2004, עמ' 103-128; Elias Srouji, *Cyclamens from Galilee: Memoirs of a Physician from Nazareth*, I, New York 2003, pp. 134-140

כיבוש נצרת: העיר הערבית ששרדה את המלחמה

ואפילו בעיר נצרת עצמה עדיין אין ארכיון עירוני ראוי לשמו. על אלה יש להוסיף את אי-הנגישות לארכיונים במדינות ערב.

אולם מגבלות אלה אינן פוטרות את החוקרים מלנסות ולשלב את הנרטיב הערבי בדיון בפרק כה גורלי בחיי שני העמים בארץ. במאמר זה אנסה להתמודד עם הנושא על-ידי בדיקת כל המקורות הערביים המשניים, ובאמצעות ראיונות ואיסוף חומרים פרטיים ואחרים, בעיקר אלה המצויים אצל משפחת פאהום בנצרת. תרומתו של מאמר זה היא אפוא בניסיון לקיים דיון מעמיק וכולל – באמצעות מיצוי המקורות היהודיים והערביים – כמה שהתרחש בנצרת בשמונת החודשים שמהחלטת החלוקה ב-29 בנובמבר 1947 ועד כיבוש העיר ב-16 ביולי 1948.

בחלקו הראשון של המאמר נדונים הגורמים הערביים, המקומיים והחיצוניים, שפעלו בעיר ערב כיבושה, והיחסים ביניהם: העירייה, צבא ההצלה, כוחות המופתי ועוד. דיון זה חיוני להבנת מכלול ההתפתחויות במהלך הכיבוש ולאחריו, ויש בו כדי להסביר מדוע ההתנהלות בנצרת היתה שונה מזו שבשאר ערי הגליל. בחלק השני יידונו ההתרחשויות החל בהתקפה על העיר וכלה בחתימת ראש העיר על הסכם הכניעה, ובחלק השלישי אתמקד בגורמים לכך שנצרת היתה העיר הערבית הגדולה היחידה שתושביה לא גורשו.⁶

א. התארגנות הנהגת העיר

הרכב הכוחות הערביים

ב-27 בנובמבר 1947 החליט 'הוועד הערבי העליון החדש' (אלהיא אלערביה אלעליא) על הקמת ועדות לאומיות בכל היישובים הערביים בארץ. ועד זה, שהוקם בשנת 1946 לאחר ויכוחים ומאבקים קשים בין הפלגים הפלסטיניים ובלחצן של מדינות ערב, ביקש באמצעות הוועדות הללו להפגין שליטה ברחוב הערבי. ואכן ועדות כאלה הוקמו כמעט בכל הערים, העיירות והכפרים, מה שמצביע לכאורה על שליטה של הוועד ושל מי שעמד בראשו. ואולם המציאות בשטח היתה שונה לחלוטין, והנתק וחוסר האמון בין הציבור להנהגתו היו גדולים.

בפנייתו אל מנהיגי היישובים ואל ראשי הציבור הערבי דרש הוועד לפעול בלא דיחוי להקמתן של ועדות אלה, והעביר הנחיות ברורות באשר להרכבן ולנושאי הפעילות שלהן. נושאים אלה היו ארגון וניהול חיי התושבים בתחום האזרחי, שמירה על הסדר והביטחון, איסוף כספים, ארגון מתנדבים, שמירה על קשר שוטף עם ההנהגה הפלסטינית ועוד.⁷

6. גם תושבי שפרעם לא גורשו ברובם, אולם שפרעם, שהיא היום במעמד של עיר, היתה אז עיירה.
7. על ההנחיות והתקנון של הקמת הוועדות ראו: תקנון הקמת ועדות לאומיות, 8 בדצמבר 1947, גנוך המדינה (ג"מ) פ-320/11; ביאן אל-חות, אלקאדאת ואלמאססאת אלסאסיה פי פלסטין, 1917-1948, עכו 1984, עמ' 598.

בעיר נצרת, שהיתה מזוהה מאז תחילת ימי המנדט עם האופוזיציה הפלסטינית,⁸ ויחסי מנהיגיה עם המופתי אמין אל-חוסני היו קרירים למדי, שרר מצב שונה במקצת מזה שהיה בשאר ערי הגליל. ראש העיר, יוסף אל-פאהום, שעמד בראש משפחת פאהום החזקה והאנטי-חוסנינית, החליט מבעוד מועד לקבל לידיו את ניהול העניינים, והססמה שלו היתה 'ימי המרד של 1936-1939 לא ישובו עוד'. כוונתו היתה למנוע מהמופתי וממקורביו, וגם מפעילי המרד לשעבר, להשתלט על העיר ועל תהליך קבלת ההחלטות. לפיכך הוא נטל לידיו את ניהול העניינים בעיר מיד עם נסיגת הבריטים. לשם כך הוא נעזר בכמה מראשי הציבור ונכבדיו, שהיו שותפים לדעתו. בין אלה בלט אסעד כמאל אל-סעדי, שהיה קצין בכיר ופיקד על כוחות המשטרה בעיר.

יוסף ביי אלפאהום, ראש עיריית נצרת,
1947-1954
המקור: אוסף משפחת פאהום

ואולם על אף השוני בגישות בין ראש העיר ומרבית מנהיגיה לבין הוועד הערבי העליון, הוקמה ועדה לאומית בדצמבר 1947, ובראשה עמד אבראהים עבד אל-מג'יד אל-פאהום.⁹

8. האופוזיציה הפלסטינית כללה את המחנה שהתחרה בהנהגה של משפחת חוסני, ולרוב אימצה עמדות מתונות בקשר לפתרון הסכסוך הישראלי-פלסטיני, והיתה קרובה יותר לקו של עבדאללה, אמיר עבר הירדן. עם מחנה האופוזיציה נמנו משפחות פלסטיניות ידועות, ובהן משפחת נשאשיבי בירושלים, שהנהיגה את המחנה הזה, משפחת טוקאן בשכם, טַכְרִי בטבריה, שוקירי בעכו ופאהום בנצרת. ראו: יהושע פורת, צמיחת התנועה הלאומית הערבית הפלסטינית, 1918-1929, תל-אביב 1976, עמ' 169-187.

9. Srouji, *Cyclamens from Galilee*, p. 136. מאחר שאין בידינו אלא מסמכים מעטים מתיקי הוועדה הלאומית, קשה לקבוע מתי בדיוק נוסדה ומה היה הרכבה המלא, אולם לדברי כמאל אבראהים אל-פאהום, בנו של ראש הוועדה, היא הוקמה כבר בסוף דצמבר. ריאיון עם כמאל אבראהים אל-פאהום, 30 באוגוסט 2009.

אבראהים היה מראשי משפחת פאהום ושימש מנהל במחלקת הכספים בעיר ג'נין. חברים אחרים בוועדה היו משלוש העדות בעיר: היוונית אורתודוקסית, הלטינית והמוסלמית. יצוין שמרבית התושבים בעיר בעת ההיא עדיין היו נוצרים, ובעיקר נוצרים אורתודוקסים, שהם חלק מהכנסייה המזרחית המזוהה עם הכנסייה הרוסית, ונוצרים לטינים, שהם חלק מהכנסייה המערבית וכפופים ישירות לוותיקן. בלטו בין חברי הוועדה: נח'לה בשארה, ראש משפחת בשארה שהיה סוחר טקסטיל אמיד ומנהיגה של העדה היוונית האורתודוקסית בעיר; ח'אלד עות'מאן עוין-אללה, בעל רכוש וחבר עירייה מראשי משפחת עוין-אללה הידועה ומנכבדי הציבור המוסלמי בעיר; אמין סאלם, בעל רכוש מנכבדי העדה האורתודוקסית; נג'יב בנא מהעדה הלטינית וסגן ראש העיר בסוף תקופת המנדט; נאיף בטחיש מהעדה הלטינית, חבר עירייה, תעשיין ואחד הבעלים של בית-החרושת לסיגריות; ועווד טאהא מנצור מנכבדי הרובע המזרחי המוסלמי.¹⁰ מעניין שראש העיר יוסף אל-פאהום לא עמד בראש הוועדה הלאומית, ונראה שהדבר נבע מרצונו לשמור מרחק מהוועד הערבי העליון ולהשאיר לעצמו מרחב תמרון ועצמאות בקבלת ההחלטות,¹¹ מה גם שמרבית חברי הוועדה דגלו בקו הפוליטי שלו, והעומד בראשה אבראהים היה בן משפחתו ואבי אשתו. המקרה של נצרת מלמד אפוא שלא תמיד קיבלה הוועדה המקומית את מרותו המוחלטת של הוועד הערבי העליון, שהשמירה על הקונסנזוס היתה למראית עין, וכי הוועדה של נצרת פעלה במידה רבה של עצמאות, והיתה קרובה לקו של ראש העיר ולא לקו של המופתי ושל הוועד הערבי העליון. מיד לאחר הקמתה היה עיקר דאגתה של הוועדה לספק לתושבים שירותים בסיסיים, כגון מזון, מים, שירותי בריאות ושירותים עירוניים אחרים. כמו כן ארגנה הוועדה כוח מתנדבים מקרב התושבים המקומיים, וזה נקרא 'כוח המגן של נצרת' (חאמ'ת אל-נאצרה). בראש הכוח עמד דיאב פאהום, שהיה מנהל אגף המים בעירייה. שוב, בן למשפחת פאהום קיבל תפקיד חשוב, והוא השלישי מבני המשפחה המעורבים בתהליך קבלת ההחלטות בדרג הגבוהה. מאחר שאין בידינו התיקים של הוועדה הלאומית אין לדעת את גודלו המדויק של כוח המגן ואת הרכבו. לדברי עאטף אל-פאהום היו בכוח זה כמה בדרום משבט ערב סבארג'ה מעמק יזרעאל.¹² מקורות אחרים מציינים, שאחידים מבני משפחת פאהום הצטרפו לכוח המגן הזה, ובלטו בהם טאהר אל-פאהום, תופיק נאיף אל-פאהום, וסאמי אבראהים אל-פאהום בנו של יושב-ראש הוועדה הלאומית.¹³ נוסף על כוח המגן המקומי, התארגן בסביבת נצרת כוח בפיקודו של תופיק אבראהים, המכונה אבו אבראהים הקטן (אל-צ'ע'יר). אבו אבראהים זה היה תושב כפר אנדור שבעמק יזרעאל, ופיקד על אחת החבורות המזוינות (פְּצִיל) במרד הערבי בשנים 1936–1939.¹⁴

10. ריאיון עם עאטף אל-פאהום, 26 באוגוסט 2009. עאטף אל-פאהום הוא בנו של ראש העיר והיה עד לכל המאורעות בעת כיבוש העיר.
11. בצפת עמד בראש הוועדה ראש העיר זכי קדורה, ובעכו ראש העיר חוסיני ח'ליפה.
12. ריאיון עם עאטף אל-פאהום.
13. רשימה של אישים מנצרת והתפקיד שמילאו בתקופה הנדונה מופיעה תחת הכותרת 'תיק נצרת', א"צ 54\100001\116, ללא תאריך.
14. אכרם זַעִתֶר, אֶלְחֶרְכָּה אֶלְנֻטְנִיָּה אֶלְפֶלְסְטִינִיָּה 1935–1939, ביירות 1992, עמ' 457.

עארף אל-עארף מציין, שכ-210 לוחמים היו תחת פיקודו ופעלו בנצרת וסביבתה, הכוח היה כפוף ישירות למופתי ונמנע מלקיים כל קשר או תיאום עם הפיקוד של 'צבא ההצלה' בצפון.¹⁵ נראה שהמספר שנוקב אל-עארף מוגזם במקצת, ולכל היותר מדובר בכמה עשרות.¹⁶ לפי מקורות ישראליים, היו בחבורת אבו אבראהים גם מתנדבים טורים ועיראקים. בין הפלסטינים בלט אסמאעיל טהבוב מחברון. לאחר כניסתם לעיר לקחו אבו אבראהים ואנשיו חלק מהציוד שהשאירו האנגלים ובכלל זה דלק ושמינים.¹⁷

היחסים בין אבו אבראהים לבין ראש העיר יוסף אל-פאהום היו מתוחים מאוד עוד מימי המרד של 1936-1939 משום שארמות הכפר אנדור, שממנו בא אבו אבראהים, היו בבעלות משפחת פאהום,¹⁸ שהיתה אחת המשפחות הפאודליות הגדולות בצפון, וכל תושבי אנדור היו פלאחים אריסים (חֲרָאָת'ים) שלהם. כאמור במהלך המרד עמד אבו אבראהים בראש קבוצת מורדים, ולטענת בני משפחת פאהום, חבורה זו יחד עם חבורות אחרות רצחו חמישה מבני המשפחה, וכן ניסו לרצוח עוד מבני המשפחה ובהם את יוסף אל-פאהום עצמו. על רקע זה מובנת ההתנגדות העזה לקבל את מרותו או לתת לו עמדת השפעה בעיר. ראש העיר נקט קו מנוגד לחלוטין לזה של אבו אבראהים והממונים עליו מהמחנה החוסיני, ועשה הכול כדי לנטרל אותו.

מיד לאחר נסיגת הבריטים נכנס אבו אבראהים עם אנשיו לעיר, וניסה תחילה להשתלט על תחנת המשטרה המקומית, שהיתה בשליטתו של מפקד המשטרה הנזכר אל-סעדי, וכמעט פרץ עימות אלים בין השניים. בשלב זה התערב ראש העיר יוסף אל-פאהום. הוא הזהיר את אבו אבראהים לבל יפגע באל-סעדי באמרו 'מי 1936 לא ישוב עוד' ודרש ממנו לעזוב את נצרת מיד. אבו אבראהים נכנע, עזב את מרכז העיר וחנה באחד המבנים בפאתי נצרת ממערב.¹⁹ מכאן אנו למדים, שמלכתחילה שמרו ראשי העיר על מרחק מהכוחות המזוהים עם המופתי ומנעו מהם להשתלט על העיר. יוסף אל-פאהום היה מוכן להתעמת, הפגין מנהיגות ולא הסכים שיפעלו בעיר גורמים שאינם סרים למרותו או שאינם מתאמים עמדות אתו. השוואת המקרה הזה למה שאירע בטבריה, שם נכשלה משפחת טברי בהוכחת מנהיגותה, מלמדת עד כמה היה חיוני לאנשי המקום לקבל אחריות על גורלם בשעה שהמופתי, שהיה מנותק כמעט לחלוטין מהמתרחש בשטח, ניסה להפעיל את שלטונו ב'שלט רחוק'.²⁰

15. עארף אל-עארף, נַכְבַּת פִּלַּסְטִין וְאַלְפִּרְדוּס אַלְמַפְקוּד, 1947-1952, א, כפר קרע (ללא תאריך), עמ' 130; ג, עמ' 627.
16. ריאיון עם כמאל אבראהים אל-פאהום, 30 באוגוסט 2009.
17. דוח מביקור שר המיעוטים בנצרת ב-19 ביולי 1948, א"צ 308/44, נצרת כללי, דוחות. ברור שהדוח חובר ימים מספר לאחר כיבוש העיר, ויש להניח שהמקורות של השר היו מגוונים ובכלל זה דברים שמסרו לו מנהיגי העיר. מכל מקום, מקורות אחרים מאשרים שהדוח מהימן מאוד.
18. ארמות הכפר אנדור היו בבעלות שניים מראשי המשפחה: ראפע ועבר אל-מג'יד אל-פאהום.
19. ריאיון עם עאטף אל-פאהום, 26 באוגוסט 2009.
20. על פרשת ערביי טבריה והתנהגות משפחת טברי במלחמת 1948 ראו: Mustafa Abbasi, 'The Arabs of Tiberias in the Battle for the City in the 1948 War', *Journal of Palestine Studies*, 36, 1 (2006), pp. 1-24

רוח שכתב ביולי 1948 השר לענייני מיעוטים בכור שטרית מלמד עוד על המתחוות בין הגורמים השונים בנצרת לפני כיבושה. הוא מציין שעם צאת האנגלים כבש אבו אברהים את בניין המשטרה בעיר, ולדבריו היה יחסו למשטרה המקומית עוין. לדברי שטרית, מי שגרם לאבו אברהים לשנות את יחסו היה צבא ההצלה של קאוקג'י, שנכנס לעיר ואילץ אותו לצאת אל מבואותיה המערביים.²¹ משמע, גם ראש העיר וגם צבא ההצלה לא ראו בעין יפה את פעילותו, וידוע שהמופתי וכל הכוחות הכפופים לו נמנעו מלשתף-פעולה עם צבא ההצלה ומפקדיו, ולרוב שררו ביניהם יחסי חשדנות ואף עוינות, בייחוד בין המופתי לבין פְּוּזִי קאוקג'י. יחסי העוינות והמחלוקות בין השניים החלו כבר במרד בשנת 1936 כשבא קאוקג'י לארץ והכריז על עצמו 'מפקד כללי של המרד', מה שנראה למופתי התרסה של קצין זר ופגיעה במעמד של מנהיגים מקומיים מבני הארץ. עוינות זו התחזקה כשהחליטה הליגה הערבית על הקמת צבא ההצלה ועל מינויו של קאוקג'י למפקד הצבא במקום עבד אל-קאדר חוסיני; נוסף על כך חשדו של המופתי כי קאוקג'י מקורב לעבדאללה מלך ירדן, שגם הוא היה מסוכסך עם המופתי.

כוח צבא ההצלה שפעל בנצרת ובסביבתה בתקופה הנדונה היה מגדוד חטיין בפקודו של הקצין העיראקי מדלול עבאס,²² והיו בו ארבע פלוגות. אלה התפרסו בעיר ובסביבתה באזור הגליל התחתון.²³ הפלוגה הראשונה התמקמה בסביבת הכפר שג'רה, הפלוגה השנייה בסביבת כפר לוביה, הפלוגה השלישית התמקמה בשלושה מקומות בעיר – בתחנת המשטרה (המסקופיה), במלון 'הגליל' ובבית-הספר התיכון, והפלוגה הרביעית – במדרונות המערביים של נצרת לכיוון שְׁפָא-עֵמֶר (שפרעם) וחיפה.²⁴ התפרסות זו מראה שרק הפלוגות השלישית והרביעית היו מעורבות ישירות בהגנת העיר, ואילו שתי האחרות היו חלק מהכוחות שהגנו על הכפרים שג'רה, לוביה והסביבה במרכז הגליל התחתון, שם עברה הדרך הראשית בין נצרת לטבריה ולשאר חלקי הגליל התחתון, בצומת הידוע היום בשם צומת גולני. לדברי מקורות 'ההגנה', בשתי הפלוגות הללו יחד עם מתנדבי הכוח של אבו אברהים היו 500 לוחמים.²⁵ נראה שההערכות של 'ההגנה' קרובות למציאות, וגם אם נוסיף את המתנדבים שעברו מעכו, כ-17 במספר, והצטרפו לכוחות אבו אברהים בפאתי נצרת התמונה לא תשתנה מהותית.²⁶ ואולם לדברי אל-עארף מספרם של אלה הלך וירד, וערב כיבוש העיר עמד על כ-200 לוחמים מכל הקבוצות.²⁷

21. דוח מביקור שר המיעוטים בנצרת (לעיל הערה 16).
22. אל-חות, אלקאָדָאָת ואלמאָסָסָאָת אלסאָסִיָּה פי פלסטין, עמ' 907; אל-עארף, נַכְבַּת פלסטין ואלפֶרְדוּס אלמֶפְקוּד, ג, עמ' 627.
23. חיבור מקיף על מבנה צבא ההצלה, ללא תאריך, א"צ 133/1046/70; אברהם סלע, 'צבא ההצלה בגליל במלחמת 1948', בתוך: קריש (עורך), מלחמת העצמאות תש"ח-תש"ט, א, עמ' 207-276; גלבר, ניצני החבצלת, א, עמ' 77-97.
24. הוראות לגדוד חטיין, ללא תאריך, א"צ 276/100001/57.
25. ללא תאריך, א"צ 133/1046/70.
26. מגדוד ג'בל אל-ערב למפקד אבו אברהים, 21 במאי 1948, א"צ 116/100001/57.
27. אל-עארף, נַכְבַּת פלסטין ואלפֶרְדוּס אלמֶפְקוּד, ג, עמ' 627.

לעומת עמדתו הנחרצת של ראש העיר שלא לשתף-פעולה עם אבו אבראהים ואנשיו, הוא שיתף-פעולה עם כוחות צבא ההצלה. לדברי בנו, עאטף פאהום (יליד 1930), שיתוף-הפעולה היה בעיקר בתחום הלוגיסטי. לדבריו שררו יחסים טובים בין אביו לבין מפקד כוחות צבא ההצלה בעיר מדלול עבאס ושני עוזריו, הקצינים עאמר ביי חֶסֶק ושייח'לי ביי. מדלול מתואר כצעיר נמרץ, נאה וגבה קומה, ממושמע ומנומס, שהיה לפני כן קצין בצבא עיראק. הוא הקפיד מאוד על המשמעת ועל הסדר. את הקשר השוטף בין שני הצדדים ניהל קצין הקישור אחמד תופיק אל-פאהום, ממקורבי ראש העיר. העירייה מימנה חלקית את אחזקת הצבא ומינתה שלושה אנשים ששימשו ועדת אספקה הדואגת לאספקת צורכי הצבא. חברי הוועדה היו עאטף אל-פאהום, בנו של ראש העיר, ח'אלד עון-אללה, כאמור ראש אחת המשפחות המוסלמיות הנכבדות, ואמין זַיִבֶק, גם הוא בן למשפחת נכבדים.²⁸ לעומת טענות שצבא ההצלה נהג יד קשה עם התושבים הפלסטינים, לדברי עאטף אל-פאהום קיבלו כוחות צבא ההצלה בנצרת אספקה באופן מסודר, שילמו בעבור הסחורות, הכינו בעצמם את מזונם ולא היה שום של ניצול או פגיעה בתושבים. ממקורות בארכיון זה"ל עולה שיתוף-פעולה בין מנהיגי העיר לבין כוחות צבא ההצלה גם בתחום הבטחוני המודיעיני, ולא כגרסת בני המשפחה שטענו לשיתוף-פעולה אזרחי בלבד. לפי מקורות אלה, רוב האנשים ששיתפו-פעולה עם צבא ההצלה בתחום הזה היו ממשפחת פאהום. בלטו בהם אחמד ביי תופיק אל-פאהום, קצין הקישור הנזכר לעיל, ח'אלד עבד אל-מג'יד אל-פאהום, ממדוח פדל אל-פאהום, צובחי חסן אל-פאהום, תופיק עבד אל-ראזק מנהל בנק אלאַמָּה אל-ערביה, סלים ראג'י פרח, שהיה מהנרדס חקלאי ונמנה עם מקורבי ראש העיר ויועציו.²⁹ בשל המתיחות והעוינות בין ראשי משפחת פאהום לבין המופתי, הם נטו לשתף-פעולה עם צבא ההצלה, שהמופתי נמנע כאמור מלשתף-פעולה עמו. ממרבית המקורות אנו למדים, שמדלול עבאס היה אדם נעים הליכות, שידע להתחבר אל תושבי העיר ונמנע מכל צעד שהיה בו כדי לפגוע בהנהגה המקומית, מה שהקל על הנהגה זו לתאם אתו את מהלכיה גם להבא.

במחנה המופתי לא תמיד שררו הרמוניה ותיאום, ובייחוד לאחר כיבוש טבריה בידי הכוחות היהודיים ב-18 באפריל. אז באו לנצרת צובחי שאהין, מי שפעל בטבריה מטעם המופתי ופיקד על עשרות לוחמים עד נפילת העיר, ואנשיו.³⁰ עם בואו של שאהין לנצרת דרשו אנשי המופתי שיקבל את מרותו של אבו אבראהים, אולם הוא סירב לעשות כן. ממכתב ששלח אבו אבראהים למופתי ב-9 במאי 1948 אנו למדים שצובחי היה עסוק בעיקר בענייני מסחר ובעניינים פרטיים אחרים, ואף שקיבל נשק ותחמושת הוא לא השתתף במאמץ המלחמתי ולבסוף עזב את העיר ועבר לכפר מג'אר המרוחק מנצרת.³¹

28. ריאיון עם עאטף אל-פאהום, 26 באוגוסט 2009.

29. רשימה ללא תאריך, בעברית ובערבית, א"צ 116/100001/57, תיק נצרת, אישים.

30. Abbasi, 'The Arabs of Tiberias in the Battle for the City in the 1948 War' (above note 19).

31. מאבו אבראהים, מפקדת נצרת, לחאג' אמין, 9 במאי 2009, א"צ 116/100001/57.

ב־11 ביוני ביקר בנצרת מפקד צבא ההצלה פוזי קאוקג'י יחד עם האמיר מג'יר ארסלאן. השניים שהו בעיר שלושה ימים, ומטרתם היתה ככל הנראה לתאום בין המחנות השונים בעיר, וכן ללמוד מקרוב על המצב הבטחוני בעיר ובסביבתה.³² אחריו ביקר בעיר טאהא פאשא אל־האשמי, מי שהיה המפקח הכללי (אל־מִפְתֵּשׁ אל־עאם) של צבא ההצלה.³³ שני ביקורים אלה מעידים על חשיבותה של העיר בעיני מפקדי צבא ההצלה, לאחר שטבריה וצפת כבר נפלו לידי היהודים, ועכו היתה נתונה בעיצומה של מתקפה, עד שנכבשה גם היא ב־17 במאי, והרוב המכריע של תושביה הערבים גורשו או עזבו. המצב האזרחי בנצרת הדאיג את המפקדים לא פחות מהמצב הבטחוני. נפילת הערים הגדולות חיפה, טבריה, עכו וצפת הכבידה על נצרת בעיקר בשל זרימת אלפי פליטים לעיר מכל הכיוונים. זרם הפליטים הלך וגדל מדי יום ביומו, ובאיגרת מ־10 במאי, שנשלחה מחטיבת גולני אל המטה הכללי נכתב:

בנצרת נמשך זרם הפליטים שהולך וגובר מיום ליום, הם נמצאים בעיר וחלק מהם גם בצפורי, כפר קנא ויתר הכפרים בסביבה. ישנה הרגשה [...] כי היהודים לא יתקיפו את העיר, בעיר לא נעשו ביצורים וגם השמירה אינה חזקה, הנשק שבידי התושבים הוא רק להגנה, כל משפחה חושדת בשנייה היות וישנם סכסוכים פנימיים רבים. המדאיג ביותר הוא המצב הכלכלי, תושבי המקום מקבלים מנות קצוצות ולפליטים אין איש דואג, השוק השחור פורח, מחיר הלחם יקר אבל אפשר להשיגו, בשר וירקות בשפע. לו היתה אפשרות לחזור לחיפה היו רבים חוזרים.³⁴

רוח זה מעיד, שלעומת המצב הטוב למדי בתחום האספקה והמזון בחודשים הראשונים של שנת 1948, עם זרימת הפליטים חלה החמרה ניכרת, מה שגרם לעליית מפלס המתיחות הפנימית בעיר. לדברי השר שטרית, לאחר שראו תושבי נצרת הקבועים, גם מוסלמים וגם נוצרים, את מצבם העגום של הפליטים הסובלים חרפת רעב, הם התנגדו למלחמה בצבא הישראלי והביאו לידי כניעת העיר. גם כשלונו של קאוקג'י בקרב על סג'רה (12-14 ביולי) תרם ככל הנראה להתנגדותם. ועוד לדברי השר, ביום ההתקפה נקרא ראש העיר אל בניין המשטרה ונפגש עם כ־30-35 מתנדבים סורים ששירתו בצבא ההצלה, ואלה שאלו אם תושבי העיר מוכנים להתנגד לצבא הישראלי ולהילחם יחד עמם. לדברי שטרית, ראש העיר טען שנצרת אינה יכולה להגן על עצמה, ולבקשת אותם הלוחמים אף אישר זאת בכתב.³⁵ דברי שטרית מחזקים את הדעה שיוסף אל־פאהום היה מוכן לקחת את מלוא האחריות לגורל העיר בהסכימו לתת מסמך כתוב על אי־יכולתה של נצרת להגן על עצמה לנוכח המצב בארץ בכלל ובאזור הצפון בפרט, ועדיף להציל את העיר מהגורל שפקד את הערים הערביות האחרות בגליל.

32. אל־עארף, נִכְבַּת פִּלְסְטִין ואל־פָּרְדוּס אל־מִפְקוּד, ג, עמ' 629.

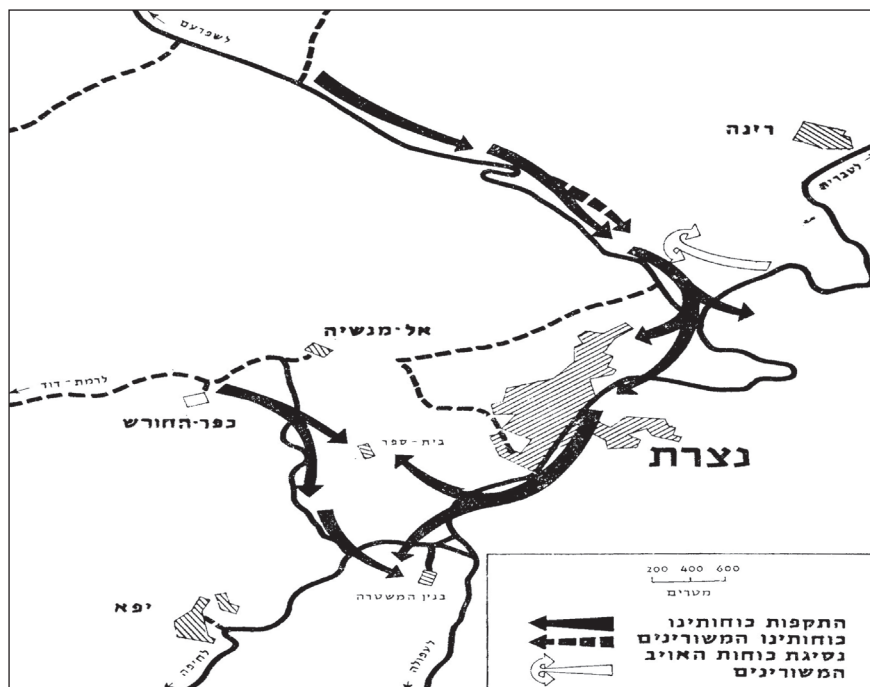
33. דוח מביקור שר המיעוטים בנצרת (לעיל הערה 16).

34. מחטיבת גולני למטכ"ל, 10 במאי 1948, א"צ 1025/922/75.

35. דוח מביקור שר המיעוטים בנצרת (לעיל הערה 16).

ב. התקפת צה"ל על העיר וכיבושה

כיבוש נצרת והכפרים סביבה היה כאמור חלק ממבצע דקל, שמפקדו היה חיים לסקוב.³⁶ לדברי בן דונקלמן, מפקד חטיבה שבע שמילאה תפקיד מרכזי במבצע, השתתפו בו ארבעה גדודים: אחד של חטיבת כרמלי (גדוד 21), שהיתה בפיקודו של מרדכי מקלף ו נלחמה ברובה בעת ההיא במשמר הירדן,³⁷ שלושה גדודים מחטיבה שבע (71, 72, 79),³⁸ וכוח מגדוד 13 מחטיבת גולני בפיקודו של אברהם יפה, שכבש את הכפר מעלול וחבר אל כפר החורש שממערב לנצרת.³⁹ מדובר אפוא בכוח גדול במיוחד לעומת הכוח הערבי ובו כ-500 לוחמים מכל הפלגים.

מפת מהלכי מבצע דקל, ציר ההתקדמות של כוחות צה"ל מקור: צדוק אשל (ליקט וכתב), חטיבת 'כרמלי' במלחמת הקוממיות, תל-אביב 1973, עמ' 215

- 36. לורך, קורות מלחמת העצמאות, עמ' 406. על חיים לסקוב ראו: מרדכי נאור (עורך), לכסיקון כוח המגן, תל-אביב 1994, עמ' 218.
- 37. בן דונקלמן, נאמנות כפולה, ירושלים ותל-אביב 1977, עמ' 168-172.
- 38. שם, עמ' 172. על בן דונקלמן ראו: נאור, לכסיקון כוח המגן, עמ' 111; הררי, 'מלחמת העצמאות בצפון' (לעיל הערה 3), עמ' 153.
- 39. על הכוחות שהשתתפו בכיבוש נצרת והכפרים הסמוכים לה ראו הספרות המפורטת לעיל בהערה 3.

כיבוש נצרת: העיר הערבית ששרדה את המלחמה

בן דונקלמן מציין, שערב ההתקפה היו חילוקי דעות בינו לבין קצין המבצעים של חזית הצפון דאז מרדכי מקלף. המחלוקת היתה בעניין ציר התנועה המועדף להתקפה על העיר, הציר המערבי מכיוון שפרעם, או הציר הדרומי מכיוון עמק יזרעאל ועפולה. דונקלמן התעקש לתקוף ממערב לאחר כיבוש שפרעם, ואף איים להתפטר מהפיקוד על החטיבה אם יכפו עליו לתקוף מכיוון דרום, התקפה ה'שקולה בעיני כהתאבדות'.⁴⁰ ההחלטה הסופית נתקבלה בהתערבותו של משה כרמל, מפקד חזית הצפון, שאימץ את דעתו של דונקלמן עם תיקון מסוים.

כחלק מההכנות למבצע, כשבוע לפני ההתקפה על העיר הפציצו מטוסי חיל האוויר של ישראל וניסו לפגוע בתחנת המשטרה, ששימשה כאמור בסיס לכוחות צבא ההצלה. בהפצצות נפגע בית החולים הצרפתי ונגרם נזק למבנים אחדים סמוך אליו.⁴¹ לפני כיבוש העיר נכבשו שפא-עמר (שפרעם) וסביבתו וחלקים אחרים של מערב הגליל התחתון. דונקלמן מציין שערב ההתקפה על שפא-עמר 'התקשרתי עם הדרוזים משרעם והבטחתי להם שלא יאונה להם כל רע אם יעזרו לנו מבית לכבוש את הכפר, הדרוזים הבטיחו לנו את עזרתם, ואנו התחלנו בהכנות להתקפה. לדברי הדרוזים, חלוקת הגנת הכפר בינם ובין המוסלמים: כל עדה היתה אחראית לקטע ממתחם ההגנה. לפיכך, תכנתי תכנית לפיה תונחת אש הסיוע שלנו על הגזרות המוסלמיות להעסיקן'.⁴² לפי עדות אחרת דומה: 'כיבוש שפא-עמר על ידי צה"ל תואם עם נציגי הדרוזים שם. לאחר הרעשה ארטילרית שטווחה

חיים דסקוב

בן דונקלמן

40. דונקלמן, נאמנות כפולה, עמ' 169.

41. ידיעות מנצרת אחר כיבושה, 22 ביולי 1948, א"צ 1/5205/49.

42. דונקלמן, נאמנות כפולה, עמ' 169.

לרובע המוסלמי פרצו כוחות צה"ל לכפר משני עברים [...] התנגדות המוסלמים נשברה עד מהרה, ב־14 יוני עם שחר היתה שפא־עמר בידניו.⁴³ חוץ מלכבוש את נצרת, ההוראה שניתנה לכוחות הישראליים היתה: 'לבער לגמרי את האויב מהכפרים שבסביבת נצרת' ('Completely root out [bi'ur] the enemy from the villages around Nazareth'). לדברי בני מוריס, היה חשש שקאוקג' מתכנן להתקיף את עפולה, והיה צורך להתקיפו לפני שיעשה זאת.⁴⁴ כיבוש שפא־עמר החל ב־14 ביולי 1948, ובעת ובעונה אחת החלה ההתקפה על הכפרים מעלול ומג'דל הסמוכים לנצרת, הם נכבשו ב־15 ביולי.⁴⁵ לפי דוחות צה"ל, ההתנגדות הערבית היתה חלשה, ובשני הכפרים הללו החלו התושבים לברוח. בשעה 23:00 המשיכו כוחות חיל הרגלים והשריון להתקדם לעבר נצרת, וב־16 ביולי, יחד עם התקפה על נצרת, החל כיבוש הכפרים צ'פורי (ציפורי), יאפת אל־נאצרה (יפיע), עילוט וכל הכפרים שלאורך כביש נצרת-טבריה, הר התבור וסביבתו.⁴⁶ השליטה בעיר חייבה שליטה בגבעות שמסביב, ובייחוד במתחם בית שנלר, שהתמקמו בו כאמור כוחות המתנדבים של אבו אבראהים, ובתחנת המשטרה שהיתה מבנה גדול ומבוצר היטב. כיבוש גבעות אלה חייב להשתלט על הכפרים ציפורי ועילוט, ששלטו בדרכי הגישה לנצרת ולגבעות המקיפות את העיר. תושבי עילוט, 1310 נפש ערב המלחמה, נשארו בבתיהם בזמן ההתקפה, ואף־על־פי שנכנעו לכוחות צה"ל נפגע הכפר קשות ונעשה טבח בתושביו במהלך הכיבוש, ושוב לאחר כשבועיים. תיאור מפורט של הטבח מצוי בדוח ששלח ממלא מקום מפקד חטיבת גולני נחום (שפיגל) גולן למפקד חזית הצפון משה כרמל ב־4 בספטמבר 1948. תחת הכותרת 'בירור עובדות ביחס לנצרת וכפרי הסביבה', הוא כתב:

הכפר הערבי עילוט שבסביבת נצרת נכבש אור ליום ו' 16 ליולי ע"י יחידות גדוד 13 אחרי התנגדות של תושבי הכפר והזרים אשר היו בו, כ־15 מתושבי הכפר נהרגו תוך כדי הקרב היתר ברחו. אחרי יומיים ביקר פטרול סיור בכפר והזהיר את החוזרים לכפר שעליהם לא להימצא שם, כעבור מספר ימים הותקף הכפר על ידי כוחותינו ונמצאו בו זרים ותושבים שהש"י [שירות הידיעות של 'ההגנה'] חיפש אחריהם במיוחד. גברים שתוך כדי פעולת החיפוש והזיהוי ניסו לברוח נורו כ־10 והיתר הובאו למחנות שבויים.⁴⁷

43. תולדות מלחמת הקוממיות, עמ' 249. תיאור דומה אצל גלבר, ניצני החבצלת, א, עמ' 496, המדגיש את תרומת הדרוזים לעניין המודיעיני.

44. Morris, 1948, p. 278

45. Ibid., pp. 280-281

46. דוח מקיף על מבצע דקל, ללא תאריך, א"צ 56/1046/70, עמ' 95-106. ראו גם: תולדות מלחמת הקוממיות, עמ' 249.

47. מכתב אישי מנחום גולן, ממלא מקום מפקד חטיבת גולני, אל מפקד חזית הצפון, 4 בספטמבר 1948, א"צ 1/5205/49.

כיבוש נצרת: העיר הערבית ששרדה את המלחמה

בטיוטה של המסמך, בשונה מהכתוב בגרסה הסופית, מצוין במפורש שהכפר נכנע בלי התנגדות, וכן יש יותר פרטים על החיפוש בכפר:

בסוף יולי נערכו חיפושים בכפר הערבי עילוט שבסביבת נצרת, נאסרו 46 צעירים ונלקחו לכיוון בלתי ידוע, חלק מהאנשים האלה נמצאו אחר כך ע"י רועים ערבים הרוגים בהרים [...] באותו יום נרצחו בחורשת הזיתים בקרבת הכפר עילוט 14 איש מהשבויים בנוכחות תושבי הכפר נשים וילדים, עילוט כידוע נכנע ללא התנגדות.⁴⁸

על המשך ההתקפה על נצרת מוסרים המקורות הישראליים, כי בשל הימצאות משוריינים ותותחים בצד הערבי (עשרה במספר),⁴⁹ החליטו הכוחות התוקפים לתקוף בעוצמת אש חזקה מכל הכלים שברשותם. לכוחות התוקפים היה מידע מדויק על הדרכים ועל מקומות ממוקשים. מידע זה קיבלו לדבריהם מהדרוזים אנשי שיח' סאלח ח'ניפס, ששיתף-פעולה עמם כבר לפני כיבוש שפא-עמר.⁵⁰

מדוח מקיף על מבצע דקל ועל כיבוש העיר נצרת, וכן על נתיב ההתקדמות והרכב הכוחות הישראליים, אנו למדים כי בשעה שהגיעו הכוחות לנקודה מס' 17862361 ממערב לעיר, הופיעו שישה משוריינים של צבא ההצלה והחלו חילופי אש. הכוח הישראלי הצליח מהר מאוד לנטרל את כוח צבא ההצלה, וזה החל לסגת צפונה. עוד נמסר בדוח, שבעיר נורתה אש מכל הכיוונים, ומחלקת משוריינים נשלחה לכבוש את הבתים שמהם נורו היריות, ומחלקה אחרת נשלחה לכבוש את בית שנלר בחלק המערבי. משנכבש המתחם הזה, נשלחו כוחות עם כמה ג'יפים חמושים, ופרצו את דרכם בין המחסומים שהיו בעיר. פריצה זו נעשתה בחיפוי שני תותחים שהוצבו בכניסה הצפונית לנצרת. על הג'יפים הוטל גם לתפוס את תחנת המשטרה. כאשר נפרצו המכשולים והכוחות הגיעו לתחנת המשטרה, הם דיווחו שהיא עזובה. מעט לאחר השעה 16:00 היתה העיר כולה בידי הצבא הישראלי והצליפה המעטה והחלשה פסקה לחלוטין.

עולה אפוא שלא היה קרב של ממש בעיר נצרת, אלא התקפה של הכוח הישראלי ונסיגה של הכוחות הערביים, שהיתה מלווה בירי קל ובמעשי צליפה בלבד. חיזוק לכך נותן דונקלמן בתארו את מצב העיר: 'נצרת היתה מיוחדת [...] העיר היתה יפה מאוד במדרונותיה, בבתיה המכוסים גגות רעפים אדומים, במנזריה המכותרים גנים וחורשות [...] אשר הזכירו לי את צפון אונטאריו [...] הרחובות היו נטושים ושקטים, ורק פה ושם נורתה יריית צלף'.⁵¹

48. קשה לקבוע אם נחום הוא שכתב את הטיוטה והכניס שינויים לפני העברת הדוח לכרמלי, או שמא חבורה הטיוטה לבקשתו, והוא הכניס בה שינויים. 4 בספטמבר 1948, א"צ 1/5205/49.

49. לדברי אל-עארף, נכפת פלסטין ואלפֶרְדוֹס אלמֶפְקוֹד, ג, עמ' 629, מדובר בשישה משוריינים ושני תותחים.

50. דוח מקיף על מבצע דקל (לעיל הערה 45), עמ' 96.

51. דונקלמן, נאמנות כפולה, עמ' 175.

עוד נמסר ממקורות ישראליים, שבכל מבצע דקל עד כיבוש נצרת היו הרוג ישראלי אחד ושני פצועים, ואצל הערבים נהרגו יותר מ-15, ובהם אזרחים. כמו כן נלקחו בשבי כמה עיראקים מצבא ההצלה, נוסף על מגוון של שלל צבאי. בכיבוש העיר עצמה לא היו הרוגים ישראלים, ורק חייל אחד נפצע ונגרם נזק קל לכמה ג'יפים שפרצו כאמור לתוך העיר. מיד לאחר כיבוש העיר הוכרז עוצר כללי.⁵² בשעה 18:15 הופיע ראש העיר ודגל הכניעה בידו, וסמוך לשעה 20:40 הודיע מטה חטיבה שבע לפיקוד העליון 'נצרת כולה בירדנו'. בשעה 22:00 נחתם הסכם הכניעה, ועליו יורחב בהמשך.

ג. יחס מיוחד לעיר קדושה?

מפקדי הכוח שכבש את נצרת גילו כלפיה יחס שונה מזה שננקט כלפי הערים האחרות הערביות הפלסטיניות והמעורבות האחרות. לפני הכיבוש הם הקפידו על הכנת הכוחות. ההוראות ליחס המיוחד לנצרת באו מהדרג הגבוה ביותר – מבן-גוריון, שהיה אז ראש הממשלה ושר הביטחון. במכתב ששלח ב-15 ביולי 1948 לראש אגף המבצעים במטכ"ל יגאל ידין ולמשה כרמל מפקד חזית הצפון כתב בן-גוריון: 'אם נצרת עומדת להיכבש אתה חייב להכין לפני כך כוח מיוחד נאמן וממושמע [...] וימנע כל אפשרות של שוד וחילול מנזרים ובתי כנסיות. נגד כל ניסיון של שוד מצד חיילנו יש להשתמש במכונת ירייה בלא רחמים, עליך להודיע איך אתה מבצע הוראה זו'.⁵³ משה כרמל מיהר למלא אחרי דרישת בן-גוריון. בפקודת יום שהוציא ב-16 ביולי פנה אל הכוחות המשתתפים במבצע לכיבוש נצרת בהוראה מפורשת לשמור על קדושת העיר:

אל הלוחמים המסתערים על נצרת, מפקדים וטוראים, הנכם מתקדמים לעבר העיר נצרת, העיר בה קבע קאוקג'י את מקום מפקדתו [...] צבא קוקג'י הוכה ורוסק על ידי יחידותינו בחזית הצפון. הוא סבל אבידות כבדות בסג'רה ונס בבהלה, הוכה בברווה ובשפא-עמר, ונס בפני כוחותינו. כבוש מעלול דחק את רגליו מהמשלטים החולשים על העמק. כוחותינו מוסיפים להתקדם ולהכות בו, עתה הננו מסתערים על נצרת, שרידי האויב שבעיר מדוכאים ומדוכדכים, הכו בהם בעוז, והם יפלו בנופלים. מפקדים וטוראים, הנכם חודרים עתה לעיר [...] היא ערש הנצרות, עיר קדושה למיליונים רבים, נוצרים בכל העולם עיניהם מופנות אליה. יש בה כנסיות, מנזרים ומקומות קדושים לרוב. חיילנו החודרים לעיר יילחמו בחירוף נפש בפולשים ובכנופיות אם יגלו התנגדות, אבל ימנעו תכלית הימנעות מפגיעה וחילול מקומות קדושים. חיילנו לא יחדרו לכנסיות, לא ילחמו מהן, לא יתבצרו בהן, אלא בהכרח ובפקודה מיוחדת. אף חייל לא ישלח ידו בדבר חפץ בעיר הזו. מפקד הפעולה קבל הוראות לנקוט

52. דוח מקיף על מבצע דקל (לעיל הערה 45), עמ' 101-102.

53. מדוד בן-גוריון ליגאל ידין, 15 ביולי 1948, א"צ 1025/922/5; Morris, 1948, p. 281.

אמצעים מיידיים נגד מפירי הוראה זו, חיילנו הם נאורים, תרבותיים וינהגו כבוד ודרך ארץ ברגשות הדתיים של הזולת. אולם אם יימצא מי שיפשע יועמד לדין מיד ללא היסוס וישא בעונש החמור. קדימה! הכו באויב! כבשו את נצרת!!⁵⁴

משהושלמה ההשתלטות על נצרת, על אף כל מה שנכתב בפקודת היום של כרמל, שלח המטה הקרבי של חטיבה שבע ב-17 ביולי 1948 מברק בהול אל המטה הכללי וזה לשונו: 'מאת מטה קרבי חטיבה שבע, לפעולה – מטכ"ל תל אביב. הודיע מיד בדרך בהולה האם להרחיק את התושבים מהעיר נצרת, לדעתי יש להרחיק את כולם, מלבד אנשי הקודש'.⁵⁵ על מברק זה כתב בן-גוריון: 'אל תרחיקו אנשים מנצרת', וחתם בראשי תיבות ד.ב.ג. דברים דומים כתב בן-גוריון ביומנו: 'בנצרת נעשה הכיבוש בסדר, מקומות קדושים נשמרו כהוגן. בעיר 16000 איש, מהם 10000 נוצרים, הרסנו בנצרת 5 משוריינים של האויב. משה כרמל צווה אתמול בבוקר לעקור כל תושבי נצרת, מפקד החטיבה היסס. כשקיבלתי שאלה בענין זה אתמול הברקתי מיד שלא ירחיקו התושבים'.⁵⁶ בעניין זה ציין בני מוריס: 'בן-גוריון טען כי ב-17 ביולי פרסם כרמל צו לעקור את כל תושבי נצרת, ולפיו לא ברור אם משה כרמל התכוון לגרש את האוכלוסייה או שרצה רק לפנות את העיר. [...] לדברי בן-גוריון, מפקד חטיבה שבע, בן דונקלמן, היסס, מפקד מבצע דקל, חיים לסקוב, שאל את שר הביטחון כיצד לנהוג, ובן-גוריון התערב בעוד מועד וביטל את הצו'.⁵⁷ לאחר זמן הוסיף מוריס, שההוראה לגרש את התושבים ניתנה מטעם כרמל ולסקוב, והיא הופנתה אל בן דונקלמן, שהיה אז המושל הצבאי של העיר. דונקלמן סירב לבצע את הפקודה, ואז פנה לסקוב אל בן-גוריון במברק האמור ודרש לגרש את התושבים, אך נענה בשלילה.⁵⁸ המסקנה מדברים אלה היא: כרמל פירש את הוראת בן-גוריון שיש לשמור על המקומות הקדושים, אבל לא על התושבים, ולכן פקד לגרש את התושבים. מכל מקום, התעקשותו של דונקלמן לקבל את הסכמת בן-גוריון היא שהצילה את תושבי נצרת מגירוש.⁵⁹ את שהתרחש בעיר מנקודת המבט הערבית תיאר עאטף אל-פאהום, בנו של ראש העיר. לדבריו לא היה קרב, וצבא ההצלה נסוג באופן מסודר עם תחילת התקדמותם של הכוחות הישראליים, והודיע על כך לראש העיר. לעומת זאת, הכוח של אבו אבראהים התפזר לאחר

54. ממש כרמל, מפקד חזית הצפון, אל המפקדים והלוחמים, פקודת יום, 16 ביולי 1948, א"צ 1025/922/75.

55. מהמטה הקרבי של חטיבה שבע אל המטה הכללי בתל-אביב, 17 ביולי 1948, א"צ 1025/922/75.

56. יומן בן-גוריון, 18.7.1948, ארכיון בן-גוריון, המכון למורשת בן-גוריון (אב"ג).

57. בני מוריס, לידתה של בעיית הפליטים הפלסטינים, 1947–1949, תל-אביב 1997, עמ' 271.

58. Morris, 1948, p. 282.

59. בהקשר הזה ציין הררי, 'מלחמת העצמאות בצפון' (לעיל הערה 3), עמ' 53, שהיחסים בין לסקוב, מפקד מבצע דקל, לבין מח"ט חטיבה שבע בן דונקלמן היו מתוחים. לדבריו, דונקלמן מונה לתפקידו בהחלטתו של בן-גוריון ובניגוד לדעתו של יגאל ידין, שרצה למנות לתפקיד את לסקוב, מה גם שלסקוב מעיד כי השתמש במפקדה של חטיבה שבע כמפקדה שלו, לדבריו כדי למנוע סרבול, ואולי הפריע הדבר לדונקלמן.

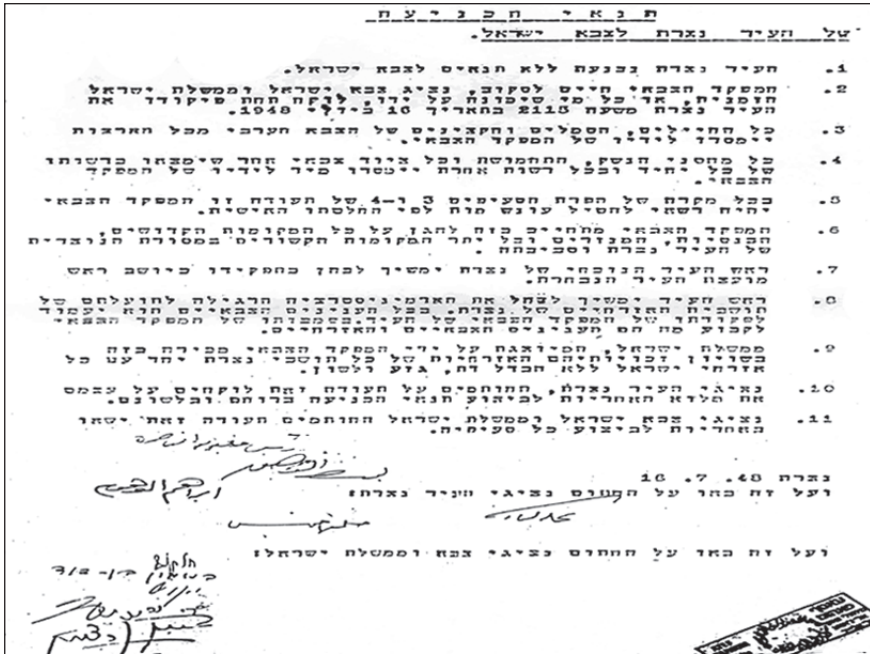
כיבוש נצרת: העיר הערבית ששרדה את המלחמה

קיבלו אותו לסקוב, דונקלמן ועוד כמה קצינים, וביקשו ממנו לחתום על מסמך כניעה. הוא חתם מיד, והצהיר שהוא מקבל את החלטה 181 של האו"ם, כלומר את החלטת החלוקה. לסקוב ביקש ממנו לקחת את המסמך ולהחתים את מנהיגי העיר האחרים מכל העדות, והוא חזר אל מרכז העיר, החתימים והחזיר את כתב הכניעה אל לסקוב.⁶² בכתב הכניעה 11 סעיפים כדלהלן:

1. העיר נצרת נכנעת ללא תנאים לצבא ישראל.
 2. המפקד הצבאי חיים לסקוב, נציג צבא ישראל וממשלת ישראל הזמנית, או כל מי שימונה על ידו, לוקח תחת פיקודו את העיר נצרת משעה 2115 בתאריך 16 ביולי 1948.
 3. כל החיילים, הסמלים והקצינים של הצבא הערבי מכל הארצות יימסרו לידי של המפקד הצבאי.
 4. כל מחסני הנשק, התחמושת וכל ציוד צבאי אחר שימצאו ברשותו של כל יחיד ובכל רשות אחרת יימסרו מיד לידי של המפקד הצבאי.
 5. בכל מקרה של הפרת הסעיפים 3 ו-4 של תעודה זו המפקד הצבאי יהיה רשאי להטיל עונש מות לפי החלטתו האישית.
 6. המפקד הצבאי מתחייב בזה להגן על המקומות הקדושים, הכנסיות, המנזרים וכל יתר המקומות הקשורים במסורת הנוצרית של העיר נצרת וסביבתה.
 7. ראש העיר הנוכחי של נצרת ימשיך לכהן בתפקידו כיושב ראש מועצת העיר הנבחרת.
 8. ראש העיר ימשיך לנהל את האדמיניסטרציה הרגילה לתועלתם של תושביה האזרחיים של נצרת. ככל הענינים הצבאיים הוא יעמוד לפקודתו של המפקד הצבאי של העיר. בסמכותו של המפקד הצבאי לקבוע מה הם הענינים הצבאיים והאזרחיים.
 9. ממשלת ישראל, המיוצגת על ידי המפקד הצבאי מכירה בזה בשויון זכויותיהם האזרחיות של כל תושבי נצרת יחד עם כל אזרחי ישראל ללא הבדל דת, גזע ולשון.
 10. נציגי העיר נצרת, החותמים על תעודה זאת לוקחים על עצמם את מלוא האחריות לביצוע תנאי הכניעה ברוחם ובלשונם.
 11. נציגי צבא ישראל וממשלת ישראל החותמים תעודה זאת ישאו באחריות לביצוע כל סעיפיה.
- נצרת 16.7.1948
- ועל זה באו על החתום נציגי העיר נצרת: [חתימות של יוסף אל-פאהום, אבראהים אל-פאהום, נח'לה בשארה, סמואל ח'מיס].
- ועל זה באו על החתום נציגי צבא וממשלת ישראל.⁶³ [חתימות]

62. ריאיון עם עאטף אל-פאהום, 27 באוגוסט 2009.

63. תנאי הכניעה של העיר נצרת לצבא ישראל, 16 ביולי 1948, א"צ 1025/922/75.

הסכם הכניעה של העיר נצרת חתום בידי מפקדי מבצע דקל, ראש העיר ונוכחים נוספים

בכתב הכניעה שני חלקים עיקריים; האחד, סעיפים 1-5 — כניעה ללא תנאים ומסירת האנשים החמושים, מחסני הנשק וכו'. בנושא השלל ביקש כרמל מלסקוב אישור להוציא מנצרת רק שלל צבאי, והטיל על קצין המנהלה של החזית את משימת הוצאת השלל מהעיר ואת חלוקתו בין החטיבות. כרמל דרש להכין רשימה מסודרת של מה שכבר הוצא מן העיר ולתאם את המשך הוצאת השלל.⁶⁴

בחלק השני של כתב הכניעה נקבע, שיישמרו המקומות הקדושים לנצרות, הכנסיות והמנזרים בעיר, בלי לציין את המקומות הקדושים לאסלאם.⁶⁵ אי-ההתייחסות אל קודשי האסלאם מעידה שעיניה של ישראל היו נשואות אל העולם הנוצרי, ועל רצונו של בן-גוריון להימנע מתגובות עוינות העלולות להיגרם עקב פגיעה במקומות קדושים לנצרות. כמו כן מודגש הצורך בהחזרת החיים למסלולם, ולשם כך נדרש ראש העיר להמשיך בתפקידו, וממשלת ישראל הכריזה על שוויון זכויות אזרחיות לכל תושבי נצרת.

64. משה כרמל, מפקד חזית הצפון, אל חיים לסקוב, 17 ביולי 1948, א"צ 5205/49-1.

65. כאמור, בהתקפה על שפרעם היה היחס למוסלמים שונה מהיחס אל העדות האחרות ובייחוד כלפי הדרוזים.

מפקדי מבצע דקל בצילום מזכרת – ברקע העיר נצרת כפי שנראתה בעת הכיבוש ב-1948
המקור: צדוק אשל (ליקט וכתב), חטיבת 'כרמלי' במלחמת הקוממיות, תל-אביב 1973, עמ' 209

אכן לא נרשמו בעיר מעשים חריגים של אנשי הצבא, וראש העיר ציין את שביעות רצונו מהתנהגות הצבא, והזכיר רק מקרה אחד של שוד חמש לירות ושישה בקבוקי יין מביתו של יוסף אל-ג'נה, אחיו של סגן ראש העיר נגיב אל-ג'נה.⁶⁶ בן-גוריון בהוראתו היה כאמור מי שחרץ את גורלה של נצרת. המקרה של נצרת מציג תיעוד נדיר למדי על מעורבותו של בן-גוריון בהחלטה אם לגרש תושבים ערבים במהלך המלחמה. מדוע עמדתו במקרה של נצרת היתה כה נחרצת? דומה שהתשובה קשורה למעמדה של נצרת כעיר קודש לעולם הנוצרי, וכאמור הקפידו מפקדי הכוחות בהוראות שלהם על הצורך בשמירה על קדושת העיר. רגישות כזאת לא ננקטה כלפי ערים ערביות אחרות, אף-על-פי שחלק נכבד של אוכלוסייתן היו נוצרים, כמו חיפה, יפו והחלקים המערביים של ירושלים. אם אכן הגורם הנוצרי הוא שמילא תפקיד נכבד בהחלטה לגבי נצרת, הרי בכפריים מעלול ומוג'דל הסמוכים לנצרת חיו תושבים נוצרים רבים, ובכל זאת הם גורשו מכפריהם.

לפיכך נראה לי, שנוסף על עמדתו הברורה של בן-גוריון שלא לגרש את תושבי נצרת, יש לזקוף את מניעת הגירוש גם לזכותו של ראש העיר יוסף אל-פאהום. בראש ובראשונה היתה תרומתו במניעת עזיבה המונית של התושבים ערב ההתקפה הצפויה על העיר. הוא הודיע נחרצות לכל התושבים שאין לעזוב את העיר, וביקש שלא להיבהל משמועות על

66. דוח מביקור שר המיעוטים בנצרת (לעיל הערה 16).

מעשי אונס ועל פגיעה בכבודן של נשים.⁶⁷ עמידתו הנחרצת, גם נגד אחדים מבני משפחתו שצידרו בעזיבה, העמידה את השלטונות הישראליים מול עובדה של עיר שהרוב המכריע של תושביה נותרו בה, וגם פליטים רבים מהסביבה נוספו על תושביה הקבועים. קשה להכריע מי משני הגורמים חרץ את גורלה של נצרת, ויחד עמה את גורל הכפרים הרבים בסביבתה. לדעתי, התנהגות ראש העיר ונכבדיה היתה הצעד החשוב הראשון, ואילו החלטתו של בן-גוריון היתה בבחינת השלמה עם המצב, יחד עם רצונו להיראות לעיני העולם הנוצרי כמי ששומר על קודשי הנצרות. לו היה רק הגורם הזה, אזי אפשר שהתוצאה היתה עיר ובה האתרים הנוצריים עם אנשי הכמורה והנזירים הזרים, אבל בלי התושבים הערבים, וזה בדומה למצב בטבריה, שם נשמרו בדרך-כלל האתרים הנוצריים, ואילו התושבים הערבים גורשו, והאתרים הקדושים לאסלאם שרויים במצב של עזובה וכמעט חורבן.⁶⁸

לאחר כניעת העיר החל שלב חדש בתולדות נצרת. מעיר של כ-12,000 נפש לפני המלחמה, היא גדלה לעיר של 25,000 נפש. מעיר מבוססת כלכלית ובה רוב נוצרי היא נהפכה לעיר מוצפת בפליטים מכל חלקי הגליל ואף מחיפה, ואלה חיו בתנאים קשים ביותר. המנזרים, הכנסיות, המסגדים, בתי-הספר, בתי-החולים וגם הבתים הפרטיים קלטו את אלפי הפליטים והגישו להם סיוע ככל שיכלו,⁶⁹ ורוב הפליטים הללו חיים בנצרת עד היום. נושא הפליטים בנצרת והתמורות שהתרחשו בה לאחר כיבושה מחייבים מחקר נפרד, וכאן אסתפק בקביעה, שההתרחשויות במהלך המלחמה מלמדות שהצד הישראלי הוא שגרם לשינוי הגדול במבנה החברתי והעדתי של נצרת בשנת 1948.

סיכום

ניסיתי לרדת לעומקן של ההתרחשויות בנצרת, שהיתה אחת מארבע הערים החשובות בגליל והיחידה שהצליחה לעבור את המלחמה כמעט בלא פגע. זהו מקרה יוצא-דופן בתמונה הכוללת של מלחמת 1948, שבמהלכה נכבשו עשרות רבות של יישובים ערביים, תושביהם גורשו והיישובים עצמם נהרסו עד היסוד. שילוב של גורמים אחדים הציל את נצרת מגורל דומה. בראש ובראשונה הימצאותה של מנהיגות נחושה ואחראית ובראשה ראש העיר יוסף אל-פאהום. איש זה, שלמד על בשרו את המשמעות של היעדר

67. שם.

68. בנוגע לעמדת בן-גוריון העיר מיכאל בר-זוהר, בן-גוריון, ב, תל-אביב 1977, עמ' 776, 1085 הערה 20: 'כאשר בא הזמן [בן-גוריון] כעבור זמן קצר [לאחר כיבושה] לבקר בנצרת, הביט סביבו בתדהמה ושאל, לדברי מקלף: "למה כל-כך הרבה ערבים? למה לא גירשתם אותם?". בר-זוהר הסתמך על ריאיון עם מרדכי מקלף ולא מסר פרטים, ובהם תאריך הריאיון ומי המראיין. למידע זה על ביקור בן-גוריון בנצרת אין אישור ממקורות אחרים. לפיכך יש להתייחס לעדות זו בזהירות.

69. על המצב בנצרת לאחר כיבושה ראו דוחות שר המיעוטים מ-19 ומ-30 ביולי 1948, א"צ ג-308/44, נצרת כללי, דוחות.

בתור לרישום ולקבלת תעודות זהות ישראליות
המקור: אוסף משפחת פאהום

המנהיגות במרד של 1936-1939, גילה יוזמה ואחריות, שמעטים מראשי הערים הערביות הפלסטיניות גילו במהלך המלחמה. הוא לא סמך על ההנהגה הארצית של הוועד הערבי העליון, ולא בטח במי שעמד בראשו, חאג' אמין אל-חוסניני. הוא הצליח לתמרן בין כל הגורמים בהובילו את עירו לחוף מבטחים.

מתברר שבמצב הקריסה הכוללת של ההנהגה הפלסטינית במלחמת 1948, והחלל המנהיגותי שנוצר, לא היו בנמצא מנהיגים שיובילו את עמם לכניעה שלאחר התבוסה. גם כניעה לאחר תבוסה צריכה הנהגה אמיצה, לא פחות מהנהגה לוחמת כביכול, ורק בודדים מהמנהיגים הערבים ומראשי העיריות התמודדו עם המשימה הזאת, וכך הם שיחקו לידי מדינת ישראל הצעירה, שנהנתה מעליונות מובהקת. נקודה מרכזית הנוגעת לגירוש אוכלוסייה במלחמת 1948 היא, שלא היה דין אחד בכל מקום, ובמקרה של נצרת היתה התייעצות עם ראש הממשלה ושר הביטחון, והוא עצר את הגירוש מחשש לעימות עם העולם הנוצרי בשל קדושת העיר.

פרשת נצרת לדעתי מראה שוב שחקר תולדות מלחמת 1948, הן מהצד הערבי והן מהצד היהודי, מחייב למידה מעמיקה של ההיסטוריה החברתית הפלסטינית, ובייחוד של האליטות החברתיות ושל הנכבדים, שכשלו בהובלת עמם בזמן משבר. אין גם לנתק את המלחמה מכלל ההתפתחויות בתקופת המנדט. הרושם העולה מהתבוננות בחברה הערבית הפלסטינית הוא שרק מנהיגים ערבים מעטים, מהם מאזורי הפריפריה והגליל, הבינו את שעתיד להתרחש בארץ; ובין המעטים הללו, רק בודדים גילו יוזמה ואומץ בהתמודדות עם המשבר הגורלי להם ולבני עמם.